

ПРОБЛЕМА ПРЕДМЕТУ НАУКИ «СОЦІАЛЬНА РОБОТА»

У статті розглядаються проблеми визначення предмету науки «Соціальна робота», для чого проведений теоретичний аналіз визначень, а також зіставлено кількісні показники ролей і функцій соціальних працівників. Пропонується власне визначення предмету науки на основі провідної ролі саморозвитку особистості.

Ключові слова: соціальна робота, ролі і функції соціальних працівників, процеси саморозвитку особистості, надання допомоги.

В статье рассматриваются проблемы определения предмета науки «Социальная работа», для чего проведен теоретический анализ определений, а также сопоставлены количественные показатели ролей и функций социальных работников. Предлагается собственное определение предмета науки на основе ведущей роли саморазвития личности.

Ключевые слова: социальная работа, роли и функции социальных работников, процессы саморазвития личности, оказание помощи.

In the article the problems of determination of the article of science are examined «Social work», what the theoretical analysis of determinations is conducted for, and also the quantitative indexes of roles and functions of social workers are confronted. Own determination of the article of science is offered on the basis of leading role of саморозвитку of personality.

Key words: social work, roles and functions of social workers, processes of саморозвитку of personality, grant of help.

Теоретичний аналіз предмету науки краще починати з характеристик визначень, які надаються знаними вченими зазначеної галузі людських знань. Ці визначення спираються на узагальнення та особливості предмету науки, які вкладають в них фахівці, що мають свою точку зору на відповідну проблему. Значну увагу цьому питанню присвятила О. В. Безпалько у відповідному навчальному посібнику з соціальної роботи [3]. Вона з самого початку відмічає, що «аналіз понятійного масиву дефініції «соціальна робота», поданого у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, свідчить про відсутність узагальненого її розуміння» [3, с. 5].

Серед провідних теоретиків соціальної роботи можна привести визначення соціальної роботи О. І. Холостової – як «особливий вид діяльності, метою якої є задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів різних груп населення, створення умов, що сприяють відновленню чи покращенню здатності людей до соціального функціонування» [3, с. 5]. Схоже розуміння визначення соціальної роботи належить А. Й. Капській – «це вплив професіоналів, громадськості та соціальних інститутів на суспільство шляхом формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов

життєдіяльності кожної людини і сім'ї» [3, с. 5]. Можна відмітити, що ці дві авторки важливе значення надають організаційним формам держави.

З іншого боку багато вчених акцентують увагу на наданні допомоги особистості та вважають, що це «професійна діяльність, пов'язана з використанням соціологічних, психологічних, педагогічних методів і прийомів для розв'язання індивідуальних та соціальних проблем» [3, с. 5]. О. В. Безпалько також відмічає, що в українських словниках поняття соціальної роботи трактується як «цілеспрямована діяльність у суспільстві через уповноважені органи, спрямована на забезпечення належного соціального, культурного та матеріального рівня життя членів суспільства та надання допомоги різним категоріям людей» [3, с. 6]. Як бачимо тут поряд з державним піклуванням також вказується на допомогу. В. Полтавцем приводиться така дефініція: «Соціальна робота – це система теоретических знань і засновна на них практика, яка має на меті забезпечення соціальної справедливості шляхом насадження і підтримки найменш захищених верств суспільства та протидії соціального виключення» [8, с. 5]. Тут більший акцент ставиться на соціальній політиці.

Слід звернути також увагу на визначення соціальної роботи Національної асоціації соціальних

працівників США як «професійну діяльність з надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей» [3, с. 6]. У цьому визначенні можна звернути увагу на відсутність звернень до державних органів, та надання допомоги для здатності для соціального функціонування.

Уточнення таких напрямків соціального функціонування прослідковуються у деяких авторів та пов'язуються з процесами самовиявлення та соціалізації. Так, наприклад, Л. Г. Коваль та І. Д. Зверева вказують на те, що в процесі «професійної або волонтерської діяльності є вплив на особистість із метою надання допомоги їй у самовиявленні» [3, с. 6]. І. І. Мигович відзначає, що соціальна робота це «професійна діяльність соціальних інститутів, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів, пов'язана з наданням допомоги особам чи групам людей що до соціалізації, якщо в них за відсутності належних умов у суспільстві або через наявність особистих вад процес соціалізації ускладнюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі» [3, с. 6].

Сама О. В. Безпалько вказує на те, що є три підходи до трактування соціальної роботи на сучасному етапі «1. – інструмент реалізації державної соціальної політики; 2. – допомога населенню у кризових та важких ситуаціях; 3. – зводиться до надання соціальних послуг» [3, с. 6]. З цими групуваннями визначень можна було б погодитися, але між другою та третьою групою немає значної різниці, тому що допомогу населенню можна розглядати як послугу. З іншого боку, слід звернути увагу на те, що деякі автори зв'язують функції соціальної роботи з процесами самовиявлення, соціалізації, соціального функціонування та самопомоги, яку М. В. Фірсов включає до загальної допомоги [9, с. 16].

Разом з тим, визнаний спеціаліст у соціальній роботі України А. Й. Капська пише: «Вітчизняні вчені (В. Андрущенко, М. Лукашевич та ін.) під поняттям соціальна робота ... зв'язують надання допомоги у здійсненні *соціалізації* ... Останнє визначення є дещо суперечливим, оскільки в соціальній роботі на перше місце виступає не допомога в соціалізації, а допомога людині у визначенні самоцінності соціальної значущої поведінки, прояву соціальної активності, «знайти» себе і своє місце. Це дозволяє висловити думку про можливість функціонування ще одного визначення поняття «Соціальна робота», яку ми розуміємо як соціально-філософський, психолого-педагогічний феномен, який вбирає в себе багатогранність будь-якої особистості і професійної діяльності фахівця у соціальній сфері: це інтегрована управлінська діяльність, спрямована на зміну сукупності умов функціонування і розвитку процесів з метою досягнення оптимальної їх відповідності інтересам і потребам особистості, груп суспільства» [9, с. 16–17].

Разом з тим, вона вказує на те, що: «В основі змісту професійно-особистісного розвитку спеціаліста лежить ідея, що його не можна розглядати поза діяльністю, так же, як діяльність без врахування особистості, спрямованості її розвитку, саморегуляції, самореалізації тощо» [9, с. 36]. Про це також пише Шуламїт Рамон про те що клієнт має: «Право на самовизначення – людина повинна самостійно приймати розумні рішення, бо вона краще знає себе саму» [8, с. 38].

Ми підтримуємо останній групу визначень, що включає процеси саморозвитку, на яку ніхто не звертав увагу, як на самостійну групу. Ми також згодні з А. Й. Капською, яка заперечує використання соціалізації як механізму соціальної роботи, тому що це дуже широке поняття і йому навряд чи можна допомогти, бо воно формується у процесі насамперед, навчання. З іншого боку, поняття саморозвитку можна вводити, бо воно впливає на прояв соціальної активності, знаходження себе та свого місця. Разом з тим, що таке самоцінність соціально значущої поведінки, неможна виміряти.

З приведених визначень соціальної роботи видно, що в них підкреслюється багатоаспектність цієї професійної діяльності. Соціальні працівники виконують різноманітні ролі та функції, які настільки різношерсті, що їх важко об'єднати у одне цілісне утворення. У зв'язку з цим виникають труднощі при визначенні теоретичних засад поняття предмета науки «Соціальна робота». Для подолання труднощів у наведенні дефініції цього предмету науки можна використовувати методичний підхід запропонований В. В. Давидовим.

Розроблена ним теорія розвиваючого навчання, реалізувала принцип сходження «від абстрактного до конкретного» [6]. Під одиницею предмету науки він розумів «початкову абстракцію», як генетичну основу цілого, як загальне. Цю генетичну основу він також визначав як «клітинку» деякого цілого, «чим створюється основа його генетичного виведення за допомогою відтворення системи зв'язків, які відображають розвиток суті, становлення конкретного» [6, с. 124].

Такий підхід до розуміння предмету науки допускає історичний аналіз становлення початкової абстракції або клітинки. Історично соціальна робота сходить до традиції Св. Вінсента де Поля (1581-1660), який організував діяльність «сестер милосердя», яка спиралася на релігійну мораль і етику. На початку XIX в. у Франції виникають жіночі світські організації, які виконували добродійні функції у сфері відходу, медсестринства і освіти. Можна стверджувати, що ключовими моментами соціальної роботи, яка зародилася, є таке словосполучення як «добродійна допомога». Така гуманістична суспільна діяльність лежить у фундаментальній основі початкової абстракції «соціальна робота» на етапі її виникнення.

Така суть цієї роботи підтверджується подальшою появою дьяконического руху. У тридцятих роках дев'ятнадцятого століття в різних країнах Західної Європи з'являються перші освітні

установи по підготовці кадрів для здійснення такої діяльності за рахунок матеріальної підтримки релігійних організацій. Гуманітарний і альтруїстичний характер функціонування і підготовки кадрів соціальних працівників зберігся в Західній Європі і до сьогодні.

У другому десятилітті двадцятого століття релігійна ідеологічна основа соціальної роботи змінювалася філантропічною, а потім переходить поступово під контроль держави, коли функції соціального захисту воно поступово бере на себе. Розгалужена мережа установ для організації, управління і виконання безпосередньої діяльності з конкретними клієнтами, з одного боку, вимагає спеціальної підготовки соціальних працівників у загальнодержавній загальноосвітній системі. З іншого боку, розширення організаційно управлінських функцій фахівця даної професії значно змінює зміст початкової абстракції даної науки і практики.

Для виявлення сучасного стану змісту предмета науки «соціальна робота» нами були проаналізовані літературні джерела з даного питання, а також була зроблена спроба кількісного опису змісту діяльності соціального працівника на основі запропонованих у роботах М. Майо [7] і В. Сидорова [8] описи ролей і функцій, прийнятих у даній науці. Нами також були розглянуті навчальні плани всіх трьох рівнів утворення даної спеціальності: бакалаврів, фахівців і магістрів [4] з метою провести порівняльний аналіз структури діяльності соціального робітника.

Системно-структурний аналіз [1], а також застосування функціональної системи П. К. Анохіна [2] дозволили встановити, що функції і ролі соціальних працівників розподіляються в певній залежності. Функції можна розташувати горизонтально по прямій залежно від їх кількості, починаючи з максимальної цифри від точки відліку і за спаданням до кінця прямої. Вертикальна пряма відображає рівні організаційної діяльності даної професії, які відповідають трьом рівням, і підтримуються багатьма вченими. Перший рівень – це реальна робота соціального працівника з клієнтами або їх групами; другий рівень – це управлінська діяльність регіонального характеру і третій рівень – це управлінська діяльність на національному або державному рівні.

Спираючись на роботу В. Сидорова [8, с. 46] кількісно можна охарактеризувати тільки спеціальні функції. Комунікативна функція включає 6 загальних позицій і складає 14,28 %, до організаційських функцій відносяться 31 позиція – 73,8 %, а до правозахисної, превентивної, психотерапевтичної і соціально-педагогічної відносяться по одній функції. Умовно можна їх об'єднати в одну групу при п'яти позиціях, що складає 11,9 %, але кількісно незрівняну через відсутність відповідних даних. У зв'язку з тим, що організаційні функції розподіляються по трьом рівням кількість їх значно перевищує решту функцій.

Проведений нами аналіз навчальних планів за фахом «Соціальна робота» – всіх трьох рівнів:

бакалавр, фахівець і магістр, показав, що з 65 предметів, які відносяться безпосередньо до соціальної роботи на теоретичні дисципліни відведено – 20 %, методи і технології – 15,38 %, організаційні – 6,15 %, особливості спілкування з різними групами населення – 27,69 % і на психологічні і близькі до них дисципліни – 30,76 % /4/. Природно, що всі предмети відрізняються різною кількістю годин, але ми обмежилися загальною відносною картиною.

Така картина показує, що в процесі навчання основний акцент робиться на вивчення проблем психології особи і груп, спілкуванні з різними категоріями населення. Організаційні проблеми віднесені на нижче місце, у зв'язку з тим, що вони поступово відкриватимуться фахівцю по мірі оволодіння професійним досвідом у процесі збільшення стажу роботи.

Отже, основними складовими змісту діяльності предмету науки «Соціальна робота» є комунікативна і організаційська діяльність у широкому значенні. Можна відзначити, що комунікативні функції соціального працівника тісно пов'язані з ключовим поняттям даної професії – надання «допомоги» клієнтам. Таке уточнення вимагає, з одного боку, особливих гуманістичних і альтруїстичних особових рис від тих, хто претендує на дану професію, а з іншого боку, вони повинні оволодіти сучасними методами проведення діагностичної, консультативної і коректувальної роботи.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку поняття науки «соціальна робота», як і раніше в ньому повинна зберігатися генетична одиниця – «надання допомоги». Разом з тим, виходячи із постійних змін у соціальному середовищі, зі зростанням цивілізаційних, матеріальних та культурних ресурсів суспільства, вдосконалюються форми організаційної та управлінської роботи під загальним керівництвом державних установ, у тому числі у сфері освіти при підготовці спеціалістів соціальної роботи.

Тому при визначенні дефініції предмету науки «Соціальна робота» треба з нашої точки зору врахувати декілька умов. По-перше, якщо ми кажемо про науку, то вона вивчає факти, закономірності і механізми якоїсь діяльності. В нашому випадку ця діяльність зв'язана з «наданням допомоги», що відповідає початковій абстракції та відображає ті гуманістичні початки, які були закладені на початку розвитку цієї професії.

По-друге, така діяльність спрямована на підтримку клієнта, яка є особистістю, або ця підтримка надається групі клієнтів чи особистостям, але і при груповій роботі враховуються індивідуальні особливості особистості. В інших випадках, коли вказують на підтримку різних соціальних угруповань, то їм можна оказати тільки матеріальну або моральну підтримку. Така допомога може вплинути у більшій мірі на виживанні індивіда, чим на перебудову внутрішнього світу особистості, її подальшого розвитку та зростання.

Таким чином, на цієї стадії аналізу проблеми визначення предмету науки «соціальна робота»

можна зробити три висновки. Перший – як наука, ця дисципліна повинна вивчати фактори, закономірності та механізми певної діяльності. Другий – соціальна робота це професійна діяльність соціальних працівників, яка спрямована на «надання допомоги клієнтам». Клієнт може отримувати і аматорську або волонтерську допомогу, але вона все ж повинна за якістю бути професійною. Якщо вона не буде професійною, то допомога може не відбутися. Третій висновок – кожний клієнт це особистість, яка чекає або вже отримує допомогу.

Отримання допомоги і є проблема предмету науки «соціальна робота». З одного боку знання фактів, закономірностей та механізмів допомоги вказує на професіоналізм виконання діяльності соціального працівника, а з іншого боку допомога буває різною. При наданні послуг матеріальної допомоги у службі зайнятості можна спиратися на факти та закономірності економічного занепаду та знаходити додаткові механізми отримання допомоги. Ця діяльність також є допомогою, але допомогою виживання тим чи іншим верствам населення. Для цього соціальний робітник повинен мати знання та навички зовнішніх обставин, у більшій мірі організаційних умінь. Таким чином можна допомагати людям, що стоять у черзі біля віконця служби соцстраху.

Інші факти, закономірності та механізми треба знати, володіти вміннями та навичками при наданні допомоги тим, хто потребує вирішення проблем чи кризових явищ, пов'язаних з внутрішнім світом людини. В таких ситуаціях провідними стають вже не організаційні функції діяльності соціального працівника, а в більшій мірі комунікативні, у широкому розумінні цього значення. В цьому поєднанні двох важливих функцій соціальної роботи і проявляються особливості та закономірності вищевизначеної діяльності.

Одна з цих закономірностей полягає в тому, що людина не завжди може вплинути на зовнішні обставини та економічні чинники. Але вона може змінити відношення до них, тобто, змінити внутрішню позицію або мотивацію. Надання такого роду допомоги потребує значно більших знань, ніж знання фактів організаційних кодексів.

Така особливість діяльності соціального працівника характеризується тим, що змінюються не тільки зовнішні обставини життя людини, такі як економічні, побутові, цивілізаційні та інші, а також змінюються і уявлення та наукові парадигми розуміння рушійних сил особистості, змінюються погляди на закономірності та механізми розвитку та зросту особистості. І це мабуть головне в соціальній роботі, тому що, які б ролі та функції не виконував фахівець з цієї діяльності, він обов'язково виконує комунікативну функцію, він постійно спілкується з різними верствами населення.

Тому спостерігаються такі розбіжності між двома основними функціями соціальної роботи – комунікативної та організаційної. Є багато працівників різних організацій та установ, які виконують організаційні функції управлінського характеру, в основному на двох вищих рівнях

структури, вказаних вище. При цьому більшість з них не має вищої освіти, за незалежними від них обставинами. З іншого боку, студентів цієї спеціальності у вузах готують для виконання комунікативних функцій, оскільки, виконуючи функції соціального працівника на першому рівні, працюючи з реальними клієнтами або їх групами, вони паралельно оволодівають організаційними функціями та ролями.

Навчання студентів у вузах з комунікативного циклу навчальних предметів потребує сучасних знань із загальної, вікової, соціальної психології та психології особистості. За останні десятиліття значно змінилися погляди на рушійні сили розвитку особистості. Завдяки гуманістичному напрямку психології повністю змінилися погляди на внутрішній світ людини. Якщо при провідних впливах психоаналізу людина розглядалася як носій комплексів та неврозів і її треба було реабілітувати або пристосувати до зовнішнього світу, то гуманістична психологія ставить мету розкрити потенційні можливості та здібності здорової людини, реалізувати принцип «Пізнай себе», особистість повинна стати такою, якою вона може стати.

Продовжуючи ідеї гуманістичної психології, нами був розроблений футурреальний підхід у психології [5]. Він спирається, по-перше, на пріоритет майбутнього часу, а по-друге, на ситуаційний підхід. Перша позиція вказує на те, що людина свідомо або несвідомо, але в житті переважно орієнтується на ситуації майбутнього часу. При цьому така орієнтація походить завжди з ситуацій теперішнього часу, який зменшує можливі безплідні фантазії і прив'язує уяву людини до реальності. Друга позиція вказує на пріоритет ситуаційного підходу, коли ситуація розглядається з одиницею психічної діяльності, і складається з внутрішніх і зовнішніх умов. Життєдіяльність суб'єкта в цілому з такої точки зору виступає як послідовна зміна ситуацій /Фут/.

Виходячи з цієї теорії провідним шляхом зростання особистості на сучасному етапі є процес саморозвитку. Він складається з чотирьох самостійних процесів: самовизначення, самореалізації, самовдосконалення та самоактуалізації. За допомогою розробленої нами методики дослідження цільової спрямованості особистості ці процеси нам вдалося дослідити. Особистості, що знаходяться у кризових ситуаціях, спираються на близькі цілі, які відображають егоцентричну позицію особистості, меркантильну та утилітарну мотивацію.

Так дослідження цільової спрямованості особистості парасуїцидентів довело, що вони не ставлять далеких та високих цілей, вони не бачать перспектив свого розвитку, а поглинають у трагедійну ситуацію своїх переживань, пов'язаних з вузькістю інтересів та відсутністю ідеалів. Під саморозвитком ми розуміємо самостійну активну діяльність суб'єкта, направлену на досягнення цілей зростання особистості, на основі внутрішньої мотивації, за рахунок інтересу до неї при отриманні позитивних емоцій та почуттів.

Орієнтація особистості на майбутнє дозволяє розглядати як одну із цілей соціальної роботи – усвідомлення перспектив саморозвитку особистості, що потребує допомоги. Тому ми пропонуємо таке визначення поняття «соціальна робота» – це наука, що вивчає факти закономірності та механізми діяльності соціального працівника, який допомагає усвідомлювати перспективи саморозвитку особистості, тому числі і в кризових ситуаціях. Це

визначення в більшій мірі спрямоване на попередження кризових ситуацій, коли людина зможе передбачати їх виникнення, ніж потім чекати допомоги. Воно також операційне і стосується діяльності працівника, який може для саморозвитку клієнта може надавати йому матеріальні та інші послуги. Головне щоб клієнт самостійно розвивався та приймав самостійні рішення по поводу виникаючих проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмери. – М. : Советское радио, 1974. – 271 с.
2. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем / П. К. Анохин // Избранные труды. – М. : Наука, 1978. – С. 49–106.
3. Безпалько О. В. Соціальна робота як вид суспільної діяльності та навчальна дисципліна // Соціальна робота в Україні : [навч. посіб.] / за заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
4. Васильев Я. В. Про складові предмету науки «Соціальна робота» // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 141. Т. 153. Педагогіка. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – С. 55–59.
5. Васильев Я. В. Футурреальная психология личности / Я. В. Васильев. – Николаев : Илион, 2007. – 518 с.
6. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М. : Педагогика, 1988. – 240 с.
7. Майо М. Работа в сообществе / М. Майо // Практика социальной работы / Под ред. К. Хонвея и Т. Филпота / Ассоциация психиатров Украины. Амстердам – Киев, 1996. – 240 с.
8. Соціальна робота в Україні: перші кроки / Під ред. В. Полтавця. – К. : Видавничий дім «ЖМ Академія», 2000. – 236 с.
9. Соціальна робота: технологічний аспект : [навч. посіб.] / за ред. А. Й. Капської. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.

Рецензенти: Мещанинов О. П., д.пед.н., професор;
Мітрясова О. П., д.пед.н., професор

© Васильев Я. В., 2011

Дата надходження статті до редколегії 06.09.2011 р.